

Írásbeliség a modernitásban

Par écrit. Ethnologie des écritures quotidiennes. Sous la direction de Daniel Fabre; textes réunis par Martin de La Soudière et Claudie Voisenat. Paris: Edition de la Maison des sciences de l'homme, 1997. 393 p., ill. /Collection Ethnologie de la France 11./

A hazai és a nemzetközi néprajztudományban nem új keletű a kulturálisan meghatározott és a kultúrát meghatározó írásbeliség kutatása. Nem új keletű, mindazonáltal az utóbbi évtized e témakörben vizsgálódó kutatói alapvetően más előfeltevésekkel dolgoznak, mint elődeik. Korábban a *paraszti-népi* írásbeliség termékei döntően néprajzi, művelődéstörténeti forráscsoportként kerültek a kutatás homlokterébe. A bibliák hátsó lapjára feljegyzett „családtörténeti” utalások, gazdasági naplók, végrendeletek, frontról írott levelek, kéziratos versesfüzetek stb. egy társadalmi réteg életmódjáról, értékrendjéről vallottak: az írásbeliséget a letűnt paraszti kultúra tanújaként tartották számon, illetve ritkábban (folklor)esztétikai megközelítéssel kváziirodalmi tevékenységként értelmezték és vizsgálták. Az utóbbi években kirajzolódnak egy átfogóbb szemlélet körvonalai: az írás nem pusztán forrásteremtés, s nem is csak irodalmi tevékenység, hanem társadalmi tény. Mentalitástörténeti, néprajzi és szociológiai síkon egyaránt új és újabb értelmezésekkel közelítünk a kérdéskörhöz, egyre szélesebb szociokulturális kontextusba helyezve azt: a fókusz az írásbeliségben tükröződő kultúrára, társadalomra vetült. És a gyújtópontba kerülő társadalom már nem kizárólagosan paraszti; ahogy az írásbeliség egyfelől a történeti múlt, éppúgy lehet napjaink kultúrájának, társadalmának tükré, túlmutatóan a néprajz hagyományos keretein, ugyanakkor metodológiai és kultúraértelmezési hozadékokkal szolgálva.

Bár az írás idő- és térbeli megkötések nélkül az emberi univerzum része – s itt nem abban az értelemben, amelyet az evolucionizmus tulajdonított az írásbeliségnek, hogy tudniillik a társadalmi fejlődés egy meghatározott szakasza köthető hozzá (lásd például Morgan eufemisztikus „írásbeliség nélküli népek” kategóriáját) –, de kitüntetetten a modernitással vált társadalmi tényezővé. Az elmúlt századokra nézve – kevesek kiváltóságaként – még aligha értékelhetjük ekképpen az írásbeliséget. Napjainkban aki nem ír, az fejevertelen, hiszen praktikus világunkban híján van az elsődleges tudássá érlelődött írásbeliségnek, amely életünk, egyéni és közösségi kultúránk meghatározó eleme, erőteljesebben, mint valaha.

Daniel Fabre, a toulouse-i Antropológiai Központ (Centre d'Anthropologie) kutatója hívta fel francia néprajzkutatók, antropológusok, szociológusok figyelmét a téma vizsgálatára, így állt össze végül – többéves műhelymunka és vitafórumok eredményeként – impozáns kötet huszonnégy francia és egy amerikai kutató tizenhat tanulmánya. A kötet

bevezetőjében a szerkesztők külön kihangsúlyozzák, hogy legyenek bár a szerzők bármely diszciplína avatott szakértői – s akadnak közöttük szép számmal antropológusok, szociológusok, nyelvészek is –, témakezelésükkor mindegyikük etnográfiai megközelítést alkalmazott. Néprajzi kiadványról van tehát szó – hihetnénk, ám a kötet erőssége éppen abban áll, hogy összképében változatos fogalmi apparátussal egy, a modernitás talajára helyezett kulturális jelenség interdiszciplináris értelmezését adja. A szerzők meghatározott jellegű, műfajú szövegtörzseken dolgoztak, s ki nyelvészeti, szociolingvisztikai kérdést emelt vizsgálatának középpontjába, ki az írástevékenység szociológiai, szociálpszichológiai, kommunikációelméleti hátterét világította meg, más szemiotikai indíttatással az írás vizuális nyelv mivoltát elemezte, és persze szép számmal olvashatunk néprajzi-antropológiai elemzéseket is. A cél és a tárgy minden esetben közös: a középpontban az írás aktusa és nem forrása mivolta áll. Az írás ténye ezúttal fontosabbnak tűnik, mint az írásba foglalt információ – ez látszik e tizenhat tanulmány keresztmetszetében az előfeltevésnek és a végkövetkeztetésnek. A kulcsszó és a súlypont a motiváció, mely lehet társadalmi kényszerűség (*az écriture obligée* regisztere) és egyéni íráskedv (*écriture d'envie*). Társadalmi kényszerűségről, pragmatikus motivációról szólnak a szerzők, amennyiben az ember vizuális nyelvrendszerré kénytelen alakítani gondolatait, hogy a társadalmi tér „működésének” hatékony részese lehessen. A másik oldalon az írás eszköz az egyéni idő, az élet folyása, a nagy pillanatok, az univerzum megszelídítéséhez, létezésünk tanúsításának, gondolataink időtlen átadásának szükséglete fejeződik ki benne. Ebben a vonatkozásban az írástevékenység már kevésbé társadalmi jelenség, inkább kulturális tényező – egyéni motivációkon és gyakorlatokon keresztül összegződik az írásbeliség kultúrája. Embert tolláról – fordíthatnánk egyet a közmondáson, s kiejlik a tanulság: az írás e másik nézőpontból voltaképpen a kultúra intimitása.

A szerkesztők négy témakörbe csoportosítva rendezték kötetbe a tanulmányokat. A *Les passages à l'écriture* (*Az íráshoz vezető utak*) című fejezetben szó és írás határmezsgyéjén mozgó kulturális jelenségekről olvashatunk (analfabetizmus a grafomán társadalomban, mentálisan sérült emberek és bevándorlók írásgyakorlata stb.). A *L'écriture du réel* (*A reális leírása*) című részbe az írásbeli kultúra sajátos, akár az analfabetizmust sem kizáró, nem szövegszerű elemeiről írt tanulmányok kerültek egymás mellé, ily módon e fejezetben a vizuális nyelv, az írás, de nem az írásbeliség természetrajzával ismerkedhet az olvasó (fejben számolás/papíron számolás, névalírási gyakorlat, családi és személyes iratok kezelése, sakkjátszma-rekonstrukciók stb.). A harmadik, *Rhétoriques* (*Szólamok*) című szakaszban a társadalmi érintkezés, a társadalmi kényszerűség diktálta írásbeli kommunikáció sajátosságainak elemzései kaptak helyet (hivatalos levelezés, hirdetések, propaganda stb.). Végül az utolsó fejezetbe – *Liens et ruptures* (*Kötelék és elszakadás*) – kerültek azok a dolgozatok, amelyek a néprajz hagyományos vizsgálati körébe tartoznak: családi levelezések, gyászjelentések, önéletírások, családtörténetek világába tekinthetünk itt bele.

Az írott nyelv egyéni és közösségi szinten alapvetően különbözik a beszélt nyelvtől, stílusában, szerkezetében, grammatikájában egyaránt. Feltételezhető volna, hogy e két fajta „nyelvkészlet” éppen az írásbeliség általánossá válásával, nyelvészletének konvencionális szintre jutásával differenciálódik. Másrészt maga a szóbeliség alapvetően a közvetlen kapcsolat, a jelenlét és az aktualitás kommunikációs terepe, az írásbeliség pe-

dig a tér- és időbeli távolságé, vagy akár az időn kívülisége, s ez önmagában is nyelv(ezet)teremtő erő. Szó és írás viszonya ennél azonban jóval összetettebb, a szerzők többnyire nem szóbeli és írásbeli kultúra közötti határról vagy akár átmeneti sávról szólnak, hanem ezek többszörösen egymásra és egymásba rétegzettségéről. Patrick Williams dolgozatában e kapcsolatrendszer sokszínűségét, a szóbeliségtől az írásbeliségig vezető utat illusztrálja franciaországi cigányok körében végzett kutatásain keresztül.¹ A rokonához intézett levél szövegét diktáló idős roma férfi erőteljes szóbeli kultúrával rendelkezik, a levélírás nyelvi konvencióinak ismeretében azonban e levelek tollbamondásakor „írott” nyelvet beszél, amely eltér mindennapi nyelvhasználatától: jelentősen redukált szókinccsel él, formai készlete rövid tömondatokon és bevett udvariassági formulákon, monoton fordulatokon alapul, nem kever roma szavakat a francia szövegbe, hiányoznak az élőbeszédben megszokott bizalmas közbevetések stb. A szerző meglátása szerint itt az írásbeliség a szóbeliség része, annak körén belül helyezkedik el. Williams másik példájában a börtönben ülő roma férfi levelek garmadait kapja családjától, amely bár írott kultúra, más szintre mutat: szimbólumértékű – hiszen a többtucatnyi levél szinte szóról szóra ugyanazt a szöveget, formulakészletet tartalmazza –, családtagjai a fizikai távolság ellenére e levelekkel teszik egyértelművé spirituális jelenlétüket. Az írás itt nem szorosan vett kommunikációs forma, hanem funkció: a levelek ténye érdekes, nem a tartalmuk. Ez már tagadhatatlanul írásbeliség, de voltaképpen az akadályoztatott, tere fosztott szóbeliséget helyettesíti. Egy cigány család kéziratok receptgyűjteménye ennél összetettebb: egyfajta szóbeli kultúrát foglaltak írásba, mintegy átmenetileg, hiszen a receptek a családon belül időről időre a szóbeliség útján terjednek tovább.

Valérie Feschet egy család egymástól messzire vetődött tagjainak levelezésén keresztül arra keresi a választ, hogy mennyiben értelmezhető átmeneti rítusként az írásbeli kommunikáció.² Részletes elemzését kapjuk egy 19. század végi, két évtizedet felölelő levelezésnek, amely első olvasatban a nagynéni és az idegen országba került, majd ott megállapodott unokahúg közötti, hol mélyen személyes hangvételű, hol semmitmondó levélváltásainak, a levelek időnkénti, majd végleges elmaradásának története. Ugyanakkor a levelezés háttérében természetesen kitapintható a családi hagyomány, a személyes történelem és az egyéni identitás alakításának „szükséglete”: az unokahúg távolról kapaszkodik, régi énjét elvesztve s az újat keresve idomul, végül elszakad, mert az identitását meghatározó, kiépült-kiépített mozgástér immár egy másik társadalmi-kulturális közeg. Ha kiemeljük van Gennep meghatározását a szakralitás és ritualizáltság kontextusából, az írásbeli kultúra egy szelete, a két rokon közötti levelezés története jól elkülöníthető elválasztó, eltávolító, valamint beépítő szakaszokra.

Hélène Clastres és Solange Pinton egy normandiai kisváros, Domfront példáján mutatják be a halálesetek eredetileg szóbeli hírül adásának írott gyakorlattá alakulását.³ Ötven évvel ezelőttig a gyászoló család megbízásából a kisváros hírnöke (*avertisseuse*-e) – többnyire özvegy vagy egyedülálló nő – portáról portára járva értesítette Domfront lakóit a halálesetről. Közvetlen kommunikáció útján zajlott tehát az értesítés, ám konvencionális szöveggel: az *avertisseuse* a gyászoló család által megfogalmazott, mindamellettséggel hagyományos formában volt köteles a hírről beszámolni (a halott személye, halálának oka, temetésének ideje, a család fájdalma), szerepe voltaképpen a halottas ház „szóvivőjeként” értelmezhető, ám emellett lehetősége nyílt spontán társadalmi érintkezésre, pletykálkodásra is. Fél évszázaddal ezelőtt e gyakorlat helyét vette át az írott gyászjelentések

(*papillon*) kikézésítése, amely továbbra is az *avertisseuse* feladata maradt. A nyomdai úton sokszorosított, fekete keretes papillon a hagyományos – a szóbeli kiértéssel megegyező – formulákkal ad hírt a tragikus esetről, s szolgál egyben meghívóul is a gyászszertartásra. A korábbi gyakorlattól eltérően azonban az *avertisseuse* a levelesládába dobja a papillont, s alig néhány háznál időzik hosszabban. A mondhatni ritualizált szöveg tehát változatlan maradt, így funkció tekintetében nincs különbség a szóbeli és írásbeli kiértéssel között, ám társadalmi kontextusa tagadhatatlanul megváltozott: az írásbeliség – mint elidegenítő, távolságteremtő kommunikációs eszköz – kínálta lehetőség nélkülözhetővé a közvetlen társadalmi érintkezést.

Vera Mark egy számunkra is pikantiával szolgáló jelenség hátterét kívánja megvilágítani: az írástevékenységet valósággal életformává tevő, iskolázatlan amatőr helytörténészek, néprajzi gyűjtők tevékenységének természetrajzát adja egy gascogne-i példán keresztül.⁴ Rámutat, hogy az alfabetizáció hatására megváltozó paraszti, népi, helyi kultúrák esetében nem csupán arról van szó, hogy az írásbeliség beemelődött az immár popularizálódott mindennapokba, hanem arról is, hogy a közösségek tekintélyes hányada kitermelte a maga „krónikását”. (A vizsgált területen ennek felfutása az 1960–1980-as évekre tehető.) E helytörténeti kutatók tevékenységét, motivációit erőteljesen jellemzi önnön gondolataik szubjektív kifejezésének, saját maguk „megörökítésének” szüksége, és ezt az ugyancsak megélt objektív történetiségigényük legitimálja.

A tanulmányok bemutatását folytathatnánk, de az érdeklődés felkeltéséhez ennyi is elég. A hazai – Hudi József, Keszeg Vilmos, Keszler Borbála, Kristóf Ildikó, Tóth István György, Udvari István és mások nevével fémjelzett – paraszti írásbeliség kutatása számára e tanulmánykötet nem kevés kultúraelméleti és módszertani tanulsággal szolgálhat. Jóllehet, a hétköznapi írásbeliség antropológiája „megkéssett unokaként” e kötetben sem jutott kérdésfeltevéseinek végére, sőt újabb perspektívák merültek fel, melyek összességében arra mutatnak, hogy átgondolt interdiszciplináris megközelítéssel talán könnyebben találhatjuk meg az utat egy, a „folklórkörnyezetből” a modernitás szférájába kerülő kulturális elem értelmezéséhez. Ez esetben az írásbeliség vizsgálata elsősorban nem is cél, hanem eszköz, melynek segítségével a kultúra változása és működése válhat jobban értelmezhetővé.

JEGYZETEK

1. Patrick Williams: L'écriture entre l'oral et l'écrit. Six scènes de la vie tsigane en France. [Írás a szóbeliség és írásbeliség között. A franciaországi cigányok életének hat színtere.] I. m. 59–78. p.
2. Valérie Feschet: Les nièces d'Hortense. Des mots et des silences. [Hortense unokahúgai. Szó és hallgatás.] I. m. 321–342. p.
3. Hélène Clastres – Solange Pinton: La tournée des voisins. L'annonce du décès en Basse-Normandie. [Szomszédjárás. A halál hírüladása Alsó-Normandiában.] I. m. 343–359. p.
4. Vera Mark: L'écriture de soi entre Histoire et autobiographie. [Magunkról írni – Történelem és önéletírás között.] I. m. 361–376. p.